[आत्मनश्शरीरातिरेके प्रमाणम्]

72. **स्याद्वाऽसौ चर्मदृष्टेरयमहमिति धीर्देह एवात्मजुष्टे**
निष्टप्ते लोहपिण्डे हुतवहमतिवद्भेदकाख्यातिमूला।
श्रुत्यर्थापत्तिभिश्च श्रुतिभिरपि च नस्सर्वदोषोज्झिताभिः
देही देहान्तराप्तिक्षम इह विदितः संविदानन्दरूपः ॥ २ ॥

इतिवदुपपत्तेः। 'ममात्मा' इति प्रतीतेस्त्वयैवौपचारिकत्वाङ्गीकारादिति शङ्कायामाह—**स्याद्वासावित्यादिना**। **निष्टप्ते**=सम्यक् तप्ते **लोहपिण्डे**=अयःपिण्डे **हुतवहमतिवत्**=वह्निबुद्धिवत् **भेदकाख्यातिमूला**=भेदकाकाराज्ञानमूला **'अयमहम्' इत्यसौ धीः**=अनुभवः **चर्मदृष्टेः** स्थूलबुद्धेः **आत्मजुष्टे देह एव** आत्मसहितदेहविषयिण्येव **स्याद्वा**=भवेद्वा। **वा** इति प्रौढिवादः। तेन 'न मांसचक्षुरभिवीक्षते तम्' इतिवत् ज्ञानिनो ये न भवन्ति, तेषां चर्मचक्षुषां स्वात्मसंदर्शनं कथं वा संभवीति सूचितम्। 'देह एव' इत्यत्र एवकारोऽयोगव्यवच्छेदे, न त्वन्ययोगव्यवच्छेदे, इन्द्रियप्रभृतिष्वपि 'अहं पश्यामि' इत्यादावहमिति प्रतीतेर्जायमानत्वात्॥

वस्तुतस्तु वैदिकानां वेदेनैव तत्सिद्धिरित्याह—**श्रुत्यर्थापत्तिभिश्चेत्यादि**। **श्रुत्यर्थापत्तिभिश्च**=श्रुत्यैव सिद्धा अर्थापत्तयः, ताभिश्च 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' इत्यादिभिः पारलौकिकफलविधायकैः वाक्यैश्च। शरीरातिरिक्तात्मनोऽभावे एतादृशविधयः अर्थशून्यास्स्युः। इयमेव श्रुतार्थापत्तिरित्युच्यते। **अपि च श्रुतिभिः** इति दृष्टार्थापत्तिः। ननु 'पीनो देवदत्तः' इत्यादौ पीनत्वादिः दृष्टोऽर्थः। तदनुपपत्त्या रात्रिभोजनकल्पनं दृष्टार्थापत्तिरिति प्रसिद्धम्। भवता तु 'श्रुतिः' दृष्टार्थापत्तिरुच्यते, कथमिदम्? श्रुतिः खलु शब्दः। सत्यम्! लौकिकानां सा दृष्टार्थापत्तिः। वैदिकानां तु श्रुतिरेव दिव्यं चक्षुः। दृश्यते किल वैदिकानां निर्देशः—'श्रुतिस्मृतिभ्याम्' इति वक्तव्ये 'दृष्टस्मृतिभ्याम्' (ब्र.सू.3-1-8) इति। प्रत्यक्षा श्रुतिः, श्रुतार्थानामनुपपत्तिश्च विवक्षिता। **सर्वदोषोज्झिताभिः**= पौरुषेयत्वप्रयुक्ताप्रामाण्यशङ्काहेतुदूराभिः श्रुतिभिश्चेति श्रुतिविशेषणं तस्या वैशिष्ट्यप्रदर्शनार्थम्। **नः**=वैदिकानामस्माकम् **इह**=एतद्विषये **देही**=देहस्वामी, अत एव देहातिरिक्तः **देहान्तराप्तिक्षमः**=देहान्तरप्राप्त्यर्हः=जन्मान्तरप्राप्त्यर्हः अत एव शरीरातिरिक्तः, स्वरूपतस्तु **संविदानन्दरूपः**=ज्ञानानन्दमयः **विदितः**=निश्चितः। **'च'**कारेण स्मृतिरपि विवक्षिता 'देही नित्यमवध्योऽयं देहे' (गी.2-30) इत्यादिरूपा। श्रुतिश्च 'ज्ञाज्ञौ द्वावजौ' (श्वे.1-9) इति 'अस्य प्रकरणग्रन्थत्वेन स्वीयानुद्दिश्यैव एतद्ग्रन्थकरणात्, देहातिरिक्तात्मसद्भावे श्रुतिरेव प्रमाणतयोपन्यस्यते। नास्तिकैस्साकं विवादे तु, तैः वेदप्रामाण्यानङ्गीकारात्, नैवं वक्तुं शक्यम्; अनुमानमेव प्रमाणं प्रदर्शनीयम्। अत एव 'सुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्' (न्या.सू.1-1-2) 'प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः' (मुक्ता.प्रत्यक्ष) इत्याद्युच्यते। एकस्मिन्नेव विषये प्रमाणद्वयप्रवृत्तौ न कश्चन विरोध इति ज्ञेयम्। समनन्तरश्लोकेऽपीदं स्पष्टम्॥

ननु भोः! इदं प्रथमं विविच्यताम्। 'अयमहम्' इति धीः किं देहे आत्मभ्रमः, उत आत्मनि देहभ्रमः? भ्रमस्थले सर्वत्र हि त्रयमावश्यकम्—अधिष्ठानम्, अध्यस्तम्, साधारणाकारश्चेति। यथा रज्जुरधिष्ठानम्, तत्राध्यस्तस्सर्पः, अध्यासहेतुश्च उभयोस्साधारणाकारो दैर्घ्यादिः। 'अयं सर्पः' इति भ्रमे इदं त्रयमावश्यकम्। तथा प्रकृते 'अयम्' इति शरीरम्, 'अहम्' इत्यात्मा। उभयोस्साधारणाकारः प्रत्यक्त्वमेव वक्तव्यम्। जडस्य शरीरस्य प्रत्यक्त्वं कथं वा भवेत्?

ननु चात्राचार्यैः 'निष्टप्ते लोहपिण्डे' इत्यादिनात्यन्ततप्ताय एव दृष्टान्ततयाभ्यधायि। सम्यक् तप्तं रक्तवर्णं अयः 'अयं वह्निः' इत्येव वदन्ति जनाः। तद्वत् शरीरं सर्वमाविश्य जीवो वर्तते यतः, तत एव 'अयमहम्' इति व्यवहरन्ति जनाः। अतोऽत्रोभयसाधारणाकारो नापेक्ष्यते। न हि अयसोऽग्नेश्च साधारणाकारो वर्तते। आरोपस्थले सर्वत्राप्येवमेव। 'लोहितः स्फटिकः' इत्यादौ स्पष्टमिदम्। न हि स्फटिकजपाकुसुमयोः साधारणधर्मः कश्चिदस्ति। अयसि वह्निव्यवहारो हि द्विविधः—अयसो वह्नेश्च भेदं जानतां प्रौढमतीनाम् व्यवहार एकः, भेदमजानतामभेदं पश्यतामप्रौढमतीनामपरः। आद्यस्त्वारोपः, अत एवौपचारिकः। द्वितीयस्तु आरोपाज्ञानाद्भ्रमः। आचार्यैस्तु 'भेदकाख्यातिमूला' इति विशेषणात् द्वितीय एवात्र दृष्टान्तत्वेनाभिमत इति भाति। न चौपाधिकत्वाज्ञानमेव विवक्षितम्, न तु भ्रम इति वाच्यम्; अयि भोः साधो! अज्ञातौपाधिकत्वभ्रमत्वयोः को विशेषः? विविच्यताम्। शुक्तिरजतभ्रमोऽपि सादृश्यौपाधिक एव। भास्वरशुक्लरूपमेव किलात्रोपाधिः। एवञ्च 'लोहपिण्डे हुतवहमतिवत्' इति भ्रमोऽपि एवमेव वक्तव्यः। बालास्तु आरोपमपि न जानन्ति; उपाधिमपि न जानन्ति। किन्तु अनुभवमात्रं तेषाम्। अत एव खलु 'इन्द्रियैरुपलब्धं यत् तत् तत्त्वेन तु गृह्यते। जातास्तत्त्वविदो बालाः तत्त्वज्ञानेन किं फलम्' इत्युपहसन्ति बौद्धाः। अतश्च प्रकृते 'अयो दहति' इतिवत् देहात्मभ्रमश्चेत्, कारणमुपपाद्यताम्। अयसः अग्न्यावेशः प्रत्यक्षसिद्धः। प्रकृते देहे जीवव्याप्तिः कथम्, तस्याणुत्वात्। न च तद्धर्मस्य ज्ञानस्य व्याप्तिरस्तीति वाच्यम्। धर्मभूतज्ञानस्य प्रत्यक्त्वाभावात्। 'स्थूलोऽहं जानामि' इत्यस्य प्रत्यक्त्वानुभवरूपत्वात्। अतः कथं देहात्मभ्रमः? ॥

अथवा पश्यामो गहनानिमाननुभवान् अग्रेऽख्यातिप्रकरणे (बुद्धि.14)। प्रकृते 'अयमहम्' इति धीः अयसि वह्निव्याप्तिवत्, देहे चैतन्यव्याप्त्या जायत इति स्पष्टमुक्तम्। सर्वापेक्षयान्तर्वर्तमानं प्रत्यगात्मतत्त्वम् बुद्धिमनइन्द्रियप्राणशरीरपर्यन्तं संक्रान्तं सत्, तत्र सर्वत्राहंप्रत्ययं जनयति। एवञ्च यस्य संक्रमणेनेतरदपि प्रत्यगिव भाति, तस्यैव प्रत्यक्त्वं सहजम्, इतरत्र तु तदौपाधिकम्। अतः प्रत्यक्चैतन्यं शरीरमभिव्याप्य, प्रसृत्य शरीराकारमापन्नमहंप्रत्यहेतुः प्रौढमतीनाम् 'अयो दहति' इतिवत्। अत एव निमीलितचक्षुषोऽपि शरीरं स्वयं भासते। न हि तत्र स्थूलं शरीरं भातुमलम्, तस्य जडत्वेन बाह्यत्वात्। नापि मानसं भानम्, बाह्ये विषये मानसोऽस्वातन्त्र्यात्। अतः प्रत्यगात्मचैतन्यमेव सर्वत्राहंप्रत्ययहेतुः ॥

ननु धर्मभूतज्ञानस्यैव शरीरव्याप्तेः प्रतिपादनात्, तस्य प्रत्यक्त्वाभावात्, तदवच्छिन्ने शरीरे कथं प्रत्यक्त्वभानमिति चेत्, अग्रे चतुर्थश्लोकेऽस्यार्थस्याचार्यैरेवोपक्षेपादधिकं तत्र विचारयामः। प्रकृते, निमीलितचक्षुषः

शरीराकारेण परिणतस्य चैतन्यस्य स्वप्रकाशत्वात्, प्रत्यक्त्वाच्च तदवच्छिन्ने शरीरेऽपि अयसि वह्निवत् प्रत्यक्त्वभानमावश्यकम्। अथवा प्राणस्य सर्वशरीरव्याप्तिर्वर्तत एव। प्राणस्य जीवव्यवहारोपाधिष्वत्यन्तं प्राधान्यम् 'प्राण एव प्रज्ञात्मा' (कौ.3-9) इत्यादिना सर्वसंप्रतिपन्नम्। स च सर्वं शरीरं व्याप्यैव वर्तते। एवञ्चाहमर्थोऽपि प्राणं व्याप्य, तद्द्वारा शरीरं व्याप्य वर्तत इति शरीरेऽहंप्रत्ययः प्राणोपाधिकोऽपि भवितुमर्हति। अथवा किमर्थं दैन्यम्! पञ्चभूतान्यपि आत्मन उपाधय एवेति, तदात्मके देहेप्यहमर्थव्याप्तिर्वर्तत एव। अत एव 'किण्वादिभ्यो मदशक्तिवत्' इत्यपि नात्यन्तमप्रामाणिकम्। तावत्येव विश्रान्तिर्नेत्येतावदेवात्र ज्ञेयम्। एतेन 'विज्ञानघन एव' इत्याद्यपि व्याख्यातम्। अत्रेदमपि पठ्यताम् 'पुरुषे त्वेवाविस्तरामात्मा। स हि प्रज्ञानेन संपन्नतमः। विज्ञातं वदति, विज्ञातं पश्यति, वेद श्वस्तनम्, वेद लोकालोकौ, मर्त्येनामृतमीक्षत इत्येवं संपन्नः। अथेतरेषां पशूनामशनायापिपासे एवाभिविज्ञानम्' (ऐ.आ.2-3-2) इति। 'भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च बुद्ध्यात्मा च तथा भवान्। जीवात्मा परमात्मा च त्वमेवं पञ्चधा स्थितः॥'(महाभा.) इति च॥

वस्तुतस्तु—वह्निरेव दहति, न त्वयः इति विवेकवतामपि वह्नेराधारमन्तरा स्थातुमशक्यत्वेन 'अयो दहति' इति विशिष्टव्यवहारः सहजतया दृश्यत एव। स्वायत्तशब्दप्रपञ्चानामपि अर्थविशेषविवक्षया औपचारिकाः 'गङ्गायां घोषः' 'गौर्वाहिकः' इत्यादिव्यवहाराः बहुलं भवन्त्येवेति प्रदर्शितमेव। सर्वज्ञः सर्ववित् श्रीकृष्णोऽपि हि 'अहं वक्ष्यामि' इत्येव वदति, न तु 'मम मुखं वक्ष्यति' इति। 'बाधितानुवृत्त्या'दिकं दृष्टान्तमात्रम्। तत्राग्रहप्रदर्शनादिकं भावापरिचयमूलकमित्यग्रे (श्लो.74) विचार्यते। 'अहं वक्ष्यामि' इति न श्रीकृष्णस्य वचनम्, किन्तु व्यासस्येति चेत्, अहो! कियानाग्रहस्तव। अस्तु! सर्वज्ञः नारायणकलावतारः श्रीव्यासः श्रीकृष्णं मानुषीं तनुमाश्रितं शरीरातिरिक्तं जानाति,न वा? यदि न जानाति, रक्षितं भारतीयानां सर्वस्वं सर्वमज्ञानिकुलशेखरेण त्वया! यदि जानाति, तर्हि 'भगवानुवाच' इति कथं वदेत्? 'भगवन्मुखमुवाच' इति खलु वक्तव्यम्। वचनानुकूलप्रयत्नस्यात्मनिष्ठत्वात् स्यात्काममिति चेत्, तर्हि तदौपचारिकमेव। किञ्च 'अहं गच्छामि' इति ज्ञानिनाम् व्यवहारः कथं स्यात्; 'मम पादौ गच्छतः' इत्येव स्यात्। न च तदेव मुख्यं प्रामाणिकम्, इतरत्तु औपचारिकमेवेति वाच्यम्; 'स्वायत्ते शब्दप्रयोगे' इत्यादिकं कुत्र गतम्? अस्त्येव सर्वं व्यवहारावस्थायामिति चेत्, पारमार्थिक्यामवस्थायां कस्यापि व्यवहारस्याभावात्, सर्वमपि व्यावहारिकमेवेति अवस्थाभेदकल्पनादिकं स्वपरवञ्चनमात्रम्। को मतिमान् 'नाहं गच्छामि, मम पादौ गच्छतः' इति व्यवहरेत्। अतः ज्ञानिनामपि अस्ति त्रिविधो व्यवहारः 'ज्ञानानन्दमयोऽहम्' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिः केवलात्मविषयकः एकः। 'मम शरीरम्' इति भेदविषयकः अपरः। 'अहं वदामि' 'अहं गच्छामि' इति शरीर-विशिष्टात्मविषयकस्तृतीयः। अतः ज्ञानिनामपि 'अहम्' इतिधीः शरीरविशिष्टविषयिणी वर्तत एवेति सूचनार्थमेव **'वा'** इति प्रौढिवादसूचनम्। 'अयो दहति' इत्यादावपि, अयस्संयुक्तवह्नेरेव दाहकत्वं जानन्तोऽपि, तप्तमयः यदा रक्तवर्णं भवति, तदा तत्र तं वह्निमेव जानन्ति। अङ्गारादावपि वह्निबुद्धिरेवमेव। न हि निराश्रयो वह्निः कुत्रचिदनुभवसिद्धः। अतस्तत्रायस आकारमापन्नं वह्निमेव, 'अयो दहति' इति वदन्ति। यदा वर्णं न भवति, तदा तत्राग्नेरग्रहणात् 'अयो दहति' इति व्यवहार औपाधिक इत्युच्यते।

[आत्मन इन्द्रियाद्यतिरेकः]

73. **बाह्याक्षेभ्योऽन्य आत्मा तदखिलविषयप्रत्यभिज्ञातुरैक्यात्**
कर्तुः स्मृत्यादिकार्ये करणमिति मनो मानसिद्धं ततोऽन्यत्।

ये तु बालाः अग्निसद्भावं तत्राजानन्तः अयस एव दाहकत्वं मत्वा तथा व्यवहरेयुः, तदा स भ्रम एव। अतश्च 'अयमहम्' इति बुद्ध्या शुद्धस्यात्मनोऽसिद्धावपि श्रुत्यैव देहातिरिक्तात्मसिद्धिरिति तात्पर्यम्॥

यदपि चोक्तम् 'कृशोऽहं सुखी' इति कृशत्वसुखयोः सामानाधिकरण्यदर्शनात् शरीरमेवात्मेति, तत् ज्ञानिनामपि त्रिविधव्यवहारस्सहज एवेत्यनुपदं प्रदर्शितत्वात्, शरीरस्थौल्यस्य दुःखहेतुताम्, तत्कार्श्यस्य सुखहेतुतां च जानतां तथा व्यवहारः प्रामाणिक एव। शरीरशरीरिणोस्संबन्धस्यात्यन्तविलक्षणतायाः पूर्वश्लोकव्याख्यायामेव प्रदर्शितत्वेन तत्प्रयुक्तस्यास्य व्यवहारस्यौपाधिकत्वेऽपि भ्रमत्वं नास्त्येव॥

किमङ्ग भोः! 'कृशोऽहम्' इति प्रतीतिर्न तर्हि भ्रमरूपा? वक्तुःस्वरूपमनुविधत्ते भ्रमत्वादिनिर्णयः। अतः न तथा सुनिर्णेयः, यथा त्वं मन्यसे ब्रह्मन्! किमिदमुच्यते, महात्मन्? वक्तृस्वरूपानुगुणो निर्णय इति। गर्दभोऽपि कस्यचिदश्वायेत किम्? बालोऽसि त्वम्। वह्न्यौपाधिकमयसो दाहकत्वं जानतः 'अयो दहति' इति व्यवहारो न भ्रममूलः। तद्वदेव शरीरातिरिक्तमात्मानं जानतः 'कृशोऽहम्' इति प्रतीतिरपि। वह्नेरेव दाहकत्वं जानताम् 'वह्निर्दहति' इत्येव खलु स्याद्व्यवहारः, न तु 'अयो दहति' इति? न बालस्त्वम्, किन्तु बालिशः। 'देवदत्तः काष्ठैस्तण्डुलं पचति' इति व्यवहारो न दृष्टपूर्वः किं त्वया। पाको नाम विजातीयतेजस्संयोगः। 'वह्निना तण्डुलं पचति' इति खलु वक्तव्यम्, कथम् 'काष्ठैः' इति? काष्ठपदं वह्नावौपचारिकमिति चेत्, स्वायत्ते शब्दप्रयोगे कथमौपचारिकं प्रयुङ्क्ते विद्वज्जनः। न तावन्मात्रम्। एवं काष्ठानां करणत्वादेव हि काष्ठसौष्टवविवक्षया 'काष्ठानि पचन्ति' इति प्रयोगश्शाब्दिकैरपीष्यते। निराश्रयस्य वह्नेः स्थित्यसंभवाद्धि काष्ठाधिष्ठितवह्निबुद्ध्या 'काष्ठ'पदप्रयोग इतिचेत्, तर्ह्येवमेव विवेकिनामपि 'अयो दहति' इति प्रयोगस्सहजः। तथैव महावेदान्तिनामपि चैतन्यावच्छेदमन्तरा आत्मनोऽवस्थानासंभवात्, व्यवहारानर्हत्वाच्च 'अयमहमस्मि देवदत्तः' इति व्यवहारोऽत्यन्तं प्रामाणिकः। ये त्वर्धवेदान्तिनः, अत एव मूर्खरूपाः, त एव स्वस्य ज्ञानितां प्रकटयितुं 'नाहं करोमि, मम शरीरं करोति' इति विलक्षणं व्यवहरेयुः। अतश्च विशुद्धात्मस्वरूपदृष्ट्या 'कृशोऽहं सुखी' इति व्यवहारः औपचारिकः। 'गौर्वाहिकः' इति प्रयोगो न हि वाहिकस्य गोत्वं साधयेत्। एवं 'कृशोऽहम्' इत्यादिव्यवहारोऽपि। अतः शरीरातिरिक्त एवात्मा॥ २॥

सन्त्यन्येऽपि पक्षाः शरीरात्मवादिनामिव इन्द्रियाद्यात्मवादिनामपि। 'देहेन्द्रियमनःप्राणधीभ्योऽन्यः' इति ह्याचार्याः। देहातिरिक्तत्वं च साधितम्। 'अहं पश्यामि' 'अहं शृणोमि' इत्यादिप्रतीतिस्वारस्यात् इन्द्रियस्य अहमर्थत्वप्रतीत्या इन्द्रियाण्येवात्मेति, देहात्मवादनिराकरणानन्तर**मिन्द्रियात्मवादं** निराकरोति— **बाह्येत्यादि**। इन्द्रियेष्वपि मनः आन्तरम्। चक्षुरादि बाह्यं तु तदपेक्षया प्रसिद्धतरम्। अतः प्रथममस्य वर्णनम्।